

АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ
AHMET YESEVI ULUSLARARASI TÜRK-KAZAK ÜNİVERSİTESİ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСКО-ТУРЕЦКИЙ УНИВЕРСИТЕТ им. АХМЕДА ЯСАУИ

Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 20 жылдығына орай өткізілетін

IV ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТҮРКОЛОГИЯ КОНГРЕСІ

13-14 мамыр 2011 ж.

Kazakistan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığının 20. Yıl Dönümü Münasebetiyle

IV. ULUSLARARASI TÜRKOLOJİ KONGRESİ

13-14 Mayıs 2011

IV МЕЖДУНАРОДНЫЙ ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЙ КОНГРЕСС

Посвященный 20-летию Независимости Республики Казахстан

13-14 мая 2011 г.

ТҮРКІСТАН

А. Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті
Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің
20 жылдығына орай өтiзілетiн
дәстүрлі IV Халықаралық Түркология конгресi

Kazakistan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığının
20. Yıldönümü Münasebetiyle Geleneksel
IV. Uluslararası Türkoloji Kongresi

Традиционный IV Международный тюркологический конгресс
Посвященный 20-летию Независимости Республики
Казахстан

13-14 МАМЫР 2011 ЖЫЛ
13-14 Mayıs 2011
13-14 МАЯ 2011 ГОДА

УДК 378
ББК 74.58
К 18

Кеңестер алқасы

Профессор Осман Хората
Профессор Бакытжан Тұрсынұлы Жұмағұлов
Профессор Мұстафа Исен
Профессор Серік Піралиев
Профессор Шәкір Ыбыраев

Ұйымдастыру алқасы

Профессор Лесбек Ташимов
Профессор Махир Накип
Профессор Құлбек Ергөбек
Профессор Талжан Раимбердиев
Профессор Роза Қадірбаева
Профессор Досай Кенжетай
Доцент Бакыт Әбжет
Доцент м.а. Илхами Вурал
Доцент м.а. Айхан Пала
Доцент м.а. Ферхат Карабулут
Доцент м.а. Керим Демиржи
Доцент м.а. Рустам Ашимов
Доцент м.а. Қыдыр Төрәлі
Мәліс Бактыбаев
Неждет Албай

Ғылыми кеңес

Профессор Әбдімәлік Нысанбаев (Қазақстан)
Профессор Анварбек Мокеев (Қырғызстан)
Профессор Ахмет Ташағыл (Түркия)
Профессор Аширбек Муминов (Қазақстан)
Профессор А.Н.Гороквец (Қазақстан)
Профессор Досай Кенжетай (Қазақстан)
Профессор Кәпжасар Жетібаев (Қазақстан)
Профессор Мұстафа Аргуншах (Түркия)
Профессор Нұреттин Демир (Түркия)
Профессор Серік Нұрмұратов (Қазақстан)
Профессор Тұрсын Ғабитов (Қазақстан)
Профессор Тынысбек Қоңыратбаев (Қазақстан)
Профессор Хуля Аргуншах (Түркия)
Профессор Шамсаддин Камолиддин (Өзбекстан)
Доцент Элмира Зұлпыхарова (Қазақстан)
Доцент м.а. Айхан Пала (Түркия)
Доцент м.а. Керим Демиржи (Түркия)
Доцент м.а. Ферхат Карабулут (Түркия)

Конгресс хатшылары

Доцент Бакыт Әбжет
Доцент м.а. Айхан Пала
Доцент м.а. Қыдыр Төрәлі
Неждет Албай

Аударма ісі

Доцент м.а. Рустам Ашимов
Марат Жаңабаев
Азиз Айтметов
Төлеген Сапарбаев

Қ 18 Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 20 жылдығына орай өтізілетін дәстүрлі IV Халықаралық Түркология конгресі = Kazakistan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığını 20. Yıldönümü Münasebetiyle Geleneksel IV. Uluslararası Türkoloji Kongresi = Традиционный IV Международный тюркологический конгресс Посвященный 20-летию Независимости Республики Казахстан. 13-14 мамыр 2011 ж. – Түркістан: А. Ясауи атындағы ХҚТУ, 2011. -602-б. (қазақша, түрікше, орысша).

ISBN 978-601-243-337-1

Бұл жинаққа Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 20 жылдығына арналған дәстүрлі IV Халықаралық Түркология конгресінің материалдары енгізіліп отыр.

Түркі халықтарының терең тарихы мен мәдениетіне қатысты жинақталған мақалаларда бүгінгі түркологиядағы жетістіктер мен кемшіліктер кеңінен сөз болады. Сондай-ақ, осы салада алда атқарылар негізгі міндеттерде ашып көрсетіледі.

**УДК 378
ББК 74.58**

ISBN 978-601-243-337-1

© А. Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, 2011

келтіреді: «В манихейской доктрине Луны занимала важное место. Дева таласского медальона – антропоморфный образ Луны. Ее богом считался сам Мани. Двухязычный тюрко-тохарский гимн начинается словами: «О Могущественный бог Луны, подобный венцу бога Хормузды, подобный короне бога Зурвана, мой отец Мани – Будда!». Божественный венец Хормузды – это нимб в виде лунного диска вокруг головы Мани. Корона бога вечного времени Зурвана (Азруа) – это Митра Мани» (Зуев 2002:194).

Қазақ халқында шамандықтың қалдығы жақсы сақталып қалған. Сондықтан да олар арасында айта деген ырымдар мен сенімдер күнге карағанда көбірек кездеседі әрі айдан қорқу, жаңа ай туған сайын оған дұға жасап, жаңа айдан тілек тілеу әлі күнге дейін халық арасында ұшырасып отырады. Көшпелі түркі халықтары арасында бұрынғы шамандық нанымды ұстанған кезінде Ай құдайының маня айрықша болғандығы турасында автор өз мақаласында да жазып өтеді: «Тек казакта емес, оғыз тайпасының дүниеге келуі туралы аңызда да ай құдайының тікелей себебімен пайда болғандығы айтылады. Оғыз хан ай құдайынан туылады. Ол жайында Х.Короглы былай деп жазады: «Своеобразную генеалогическую легенду представляет собой экспозиция уйгурской рукописи «огузнаме». Здесь огуз проходит почти все этапы формирования эпического героя: он родился от небесной женщины Ай-хан (Луна-царица), избавляет людей от носорога, в результате чего фактически получает инициацию. Дважды вступает в брачные отношения (сначала с мифическим существом, затем с земной женщиной), ведет завоевательные походы». Оғыз хан өз балаларының атын да күн, ай, жұлдыз қоюы да осы шамандық нанымнан шыққандығын көрсетеді» (Б.Әбжет. 88).

Шамандықтағы ай құдайын манихейзмге кіріккені белгілі. Алайда, манихейзмнен сіңген мотивтер де фольклорда ұшырасып отырады. Соның бірі суретке ғашық болу мотиві деуге болады. Манидің ең сурет салудың аса шебері болғандықтан манихейзм ағымы тараған жердің көбінде сурет өнері мен кескіндеме, бейнелеу өнері айрықша дамығандығы байқалады. Түркі және парсы халықтарының фольклорында жиі ұшырасатын суретке ғашық болу мотиві әсіресе ортағасырлық парсы және түркі прозаларында айрықша көрініс табады. Арабтардың атакты «Мың бір түн» ертегісінде де бұл мотив көп орын берілген. Бұл тек мұсылман халықтарының фольклорына ғана емес, өз кезегінде христиан және будда дінін ұстанатын халықтардың фольклорына да өз әсерін тигізгендігін айтуымыз керек. Көптеген халықтардың фольклорында сөз болатын манихейзмнен ауысқан сюжеттер мен мотивтер туралы кейбір мақалаларымызда сөз ететін боламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Олтун ёруг. 1-китоб. Тошкент. Уз.Р. Фанлар академиясы «Фан» нашриети. 2009.-248с.
2. Н.Рахмонов. Руханияттаги нур муроди. Тошкент, 2002. – 128б.
3. «Оғыз-наме», «Мухаббат-наме». Алматы: Ғылым, 1986. – 208 б.
4. Ю.А.Зуев. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы: Дайк-пресс, 2002. – 338с.+ вкл.12с.
5. Б.Әбжет. Шаманизмдегі Ай құдайының бейнелену ерекшелігі. /Акикат журналы.№6. 2010. 87-89бб.

Төрәлі ҚЫДЫР

Филология ғылымдарының кандидаты
Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық казак-түрік университеті
Түркология ғылыми-зерттеу институты
Түркістан, ҚАЗАҚСТАН

«МҰҒИНУЛ-МУРИД» (XIV Ғ.) ШЫҒАРМАСЫНЫҢ ПОЭТИКАСЫ

Резюме: В статье коротко говорится о литературных и религиозно-дидактических произведениях эпохи золотой Орды и раскрываются их особенности. Даются сведения о произведении «Мугинул-мурид» (1313г.) написанного в это время. Об авторе этого произведения до сих пор нет обоснованных сведений и автор статьи в счет этого предлагает свои реальные мнения. Также делаются научные выводы о поэтике и об истории написания произведения.

The article is about literary and is religious-didactic products of an epoch of a Gold Orda and their features. Given the information on product "Muginul-murid" (1313 year) written at this time. About the author of this product till now there is no well-founded data and the author of article into the account of it offers the real opinions. Also become scientific conclusions about poetics and about stories of a writing of product.

Тамырын тереңге тартқан түркі жазба әдебиеті тарихында Алтын Орда кезеңінің алар орны жошы ұлысы билігінің негізінде дүниеге келген алып империя тұсында түркі сөз өнерінің кезеңі болды. Арғы арнасы «Күлтегін», «Тоныкөк» секілді руна жазулы мәтіндерден бастау түркі жазба әдебиеті бертін келе Қарахандықтар тұсында дүниеге келген «Құтты білік», «Ақиқат» секілді құнды әдеби жәдігерлермен толыға түссе, ал XIII-XV ғғ. сөз өнері жанрлық және маңылық жағынан байи түсті. Құтыбтың «Хұсрау-Шырыны», Хarezmidің «Махаббатнамасы», Хусам бейітің «Жұмжұмасы», Бұрхануддин Рабғұзидің «Пайғамбарлар тарихы», Махмуд Кердеридің «Түркілердің ашық жолы», Сейф Сараидың «Түрікше гүлістаны» секілді т.б. ғашықтық, діни-сопылық, педагогикалық шығармалар Алтын Орда билігі тұсында дүниеге келді. Түркітанушы Миннегуловтың: «Алтын Орда әдебиетіне кысқаша ғына күзәту да шуны күрсәте: бу чор язма өскенде үзенен үсеше, идея-эстетик байлығы, поэтик дәрежәсе белән үз дәверенең алдыңғы кезеңге біздің ойымызды нақтылай түседі. Алтын Орданың астанасы Сарайдың сол кездегі ғылым мен мәдениетінің кеңіші болғаны туралы көптеген деректер сақталған. Әсіресе Берке ханның хак дін – Исламды қабылдауымен түркілердің қоғамдық-саяси өмірінде оң өзгерістер орын алғанын араб, парсы тілшілері жарыса отырып жазған. Саяси-мәдени өмірдің жандана түсуіне сол кездегі Мысырда өскен тізгінін қолға алған мәмлүк қыпшақтары да өз септігін тигізді. Бір дін мен ортақ мәдениеттің топтасқан бауырлас мәмлүк-қыпшақтары мен дала қыпшақтары саяси-мәдени дипломатиялық қатынастар жасады. Тату саяси байланыстың бір ұшы екі елдің арасындағы әдеби-мәдени өмірдің жандана түсуіне ықпал етті. Соның нәтижесінде Мысыр мен Сарай арасын қолына қалам ұстаған жазбагерлер жалғап, алтын көпір ролін атқарғаны тарихтан белгілі.

Мәмлүк қыпшақтарының билікке келуімен Мысырда қыпшақ тілі ресми тіл болса, Алтын Ордада негізгі тіл қыпшақ тілі болғанын белгілі түркітанушы Ә.Нәжіп: «В XIV веке значительный размах получила литературная деятельность в Золотой Орде, в состав которой тогда входила северная часть Хорезма. Государственным языком в Орде был кыпчакский» (Наджиб 2007: 162), - деп атап көрсетті.

Алтын Орда жазба мұрасы, негізінен, екі бағытта дамыды. Біріншісі Орданың астанасы – Сарайда екіншісі – Хarezм. Осы екі орталықта түркі жазба тілінде (оғыз-қыпшақ, қыпшақ-оғыз, қарлұқ-қыпшақ) әдеби жәдігерлер жазылды. Сарайда дүниеге келген шығармаларда қыпшақ-оғыз, оғыз-қыпшақ тілдеріне басымдық берілген болса, ал Хarezмдік жазба жәдігерлер қарлұқ-оғыз-қыпшақ тілінің аясында дамыды¹ (Турсунов 1995: 91).

Түркі жазба тіліндегі «-д»-«-з» диалект Қарахандықтар тұсында дүниеге келген әдеби жәдігерлерге қасиет еді. «И» дыбысының орнына «з» қолдану Мәурәннәһір аймағын мекендеген шігілділерінің ерекшелігі болатын. Кейіннен осы өлкенің Қарахандықтар билігінің астына қарауымен, «-д» диалекті жазба тілге айтарлықтай әсер етті (Турсунов 1995: 75). Бұл үрдіс XIV-XV ғғ. дейін жалғасты. Алтын Орданың Хarezм аймағындағы әдеби тіл Қарахандықтар тұсындағы дәстүрлі әдеби тілдің негізіне оғыз, қыпшақ элементтерінің әсерімен қалыптасты. Хarezмдік жазба жәдігерлерде үш элементтерінің де барлығын алға тартқан түркітанушы Ж.Екман бұл әдеби тілді «Хarezм әдебиетінің негізі» деп атаған² (Естманн 2003: 1). «Қиссәсул-әнбия», «Нәһжүл-фәрадис», «Сиражүл-қулуб», «Мұғниул-мүрид» секілді т.б. шығармалар осы жазба тілде дүниеге келді. Бұл түркі жазба тілінің аясындағы өзіндік ерекшелігі екенін ерекше айта кеткен жөн.

Дешті Қыпшақ, Хarezм, Солтүстік Кавказ, Қырым және Бұлғар секілді кең байтақ өлкеңі тұтастай қамтыған Алтын Орда мемлекетінің құрамына сол кездегі түркі тайпаларының көбісі кірген. Сондықтан да осы алып империяның тұсында дүниеге келген әдеби һәм мәдени ескерткіштердің жазылуы мен дүниеге келуіне бүгінгі мұсылман түркі халықтарының әрқайсысының өзіндік үлесі бар екендігі дау туғырмайды. Сол себепті тарих қойнауына енген Алтын Орданың жәдігерлерді тек бір ұлттың ғана өкіліне таңу немесе Хarezмдік әдеби ескерткіштердің тілін «ескі өзбек тілі» деп, бір жақты ғана қарастыру ағаттық болар еді (Наджиб 2004: 276). Осы орайда белгілі түркітанушы Ә.Нәжіптің: «Предки современного казахского народа составляли основную массу населения Золотой Орды, особенно одно из наиболее культурных частей государства – Белой Орды. Немаловажную роль сыграли непосредственные предки современных казахов, кыпчаки, также в низовьях Волги, Северном Хорезме и в мамлюкском Египте. Поэтому изучение литературных памятников, созданных в тот период на упомянутых территориях, является неотложной задачей казахских филологов, в частности, историков языка и литературы» (Наджиб 2004: 65), - деп, Алтын Орданың құрамына бүгінгі казак халқының ата-

¹ Хорезм едгорликларинда кадимги китобий тил хамда угуз, кипчок унсурларининг аралашганлигини курамыш.

² 13. yüzyıldan itibaren, Harezmi ve sair deryanın aşağı kesiminde kısmen Oğuz /Türkmen/ ve Kıpçak yerli ağzlarının tesiri altında Karahanlıçadan teşekkül eden, Orta Asya Türkçesi /Doğu Orta Türkçesi/ edebiyat dilinin inkişaf merhalesine Harezmi Türkçesi adını veriyoruz.

бабаларының да кіргенін, сондай-ақ Волга, Хarezм және Мысырлық әдеби-мәдени ескерткіштерде казактардың да үлесі бар екенін ерекше атап өтуін ғалымның бұл мәселеге бір ұлттың шеңберінде емес, қайта кеңжүректі түркішілдік рухпен келгенін аңғаруға болады.

Ал, Алтын Ордалық әдеби ескерткіштер қашан да казак ғалымдарының назарынан тыс қалмаған. Басқа қоғамдық ғылымдарды айтпағанның өзінде, «Қазақ әдебиеті тарихының» орта ғасырлық дәуірі ретінде әдебиетшілер де бұл тақырыпқа жиі атбасын бұрып келеді. Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында жарық көріп отырған «Әдеби жәдігерлер» сериясының соңғы томдары (анығы 8-9-10-) Алтын Орда ескерткіштеріне арналғанын ерекше атап өткен жөн. Алайда әлі күнге ғылыми айналымға түсе қоймаған көне жәдігерлер әлем кітапханаларында өз зерттеушілерін шаң басып күтіп жатқаны ақиқат.

Алтын Орда тұсында дүниеге келген сондай шығармалардың бірі – «Мұғинул мүрид» (Мүридке көмекші). Ислам дінінің негізгі ұстындары мен сопылықтың сырлы әлемі өлең сөзбен өрнектелген бұл шығарма XIV ғасырда Хarezм аймағында дүниеге келген. Ғылымға белгілі жалғыз нұсқа Бұрсадағы Жазба және баспа ескі шығармалар кітапханасында сақталған. Шығарманы әр жылдары З.У.Тоған, Ф.Көпрүлу, Ж.Екман, А.Бодроглеті, А.Караманоглы, Н.Халимов, Ч.Гөкленов, Р.Топарлы, М.Аргуншай секілді ғалымдар зерттеп, өз пікірлерін білдірген. Десек те әдеби ескерткіштің казак әдебиеті тарихында алар орны, кейінгі шығармаларға әсері, көркемдік дәстүр жалғастығы секілді мәселелер казак әдебиеттануы тарапынан арнайы қарастырылмаған.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, хarezмдік жәдігерді түркітанушы ғалымдар зерттеп, өз тұжырымдарын жасағанымен де, шығарманың авторына келгенде пікірлер екіге жарылған. Бірінші топ шығармадағы Ислам деген атқа сілтеме жасаса, келесі топ Әбілғазы Баһадүрхның «Шежересі Тәрекімәсындағы» мәліметке арқа сүйеген.

«Мұғинул-мүридтің» 1608-ші жолында мынандай жолдар берілген:

Бұ қач сөз айтқан аты Ислам ол,
Тілегі ақыр уақыт иман, Ислам ол,
Атам-баба Ислам «уәлийул-уәра»,

Өзі зікрі тілде түмен әслам ол (Karamanlioğlu 2006: 61).

Осындағы «Бірнеше сөз айтқанның аты Ислам ол» деген алғашқы жолда шығарманы жазған адамның аты Ислам екені ашып айтылған. Алайда бұл оның шын аты ма, әлде бүркеншік лақабы ма, немесе тахаллусі ме ол жағы белгісіз. Және оның қай жылдары өмір сүргендігі, оның басқа қандай еңбектері бар екені де беймәлім.

Ал, енді Әбілғазының «Шәжәрә-и тәрекімәсіндегі» мәліметке құлақ түріп көрейік: «Хызыр мен Салар елінен Әбул Ханда Арсары бай деген бар еді. Ұзақ өмір бойы тапқан дәулеті мен мұсылманшылыққа ізденетін адам еді. Бұл сөзіміздің айғағы – ол заманда Үргеніште бір әзіз адам бар еді. Шәреф дейтін. Шайқылық дәрежесінде отырған әрі молда еді. Арсары бай барып, шайқының алдына қырық түйе ұсынып тұрып: «Біз түркі халқымыз, араб кітаптарын оқып, мағынасын ұғып, амал ету етпекіміз. Еге араб мәселелерін түркияге тәржіма етіп, тарту етсеңіз сауапқа кенелер едіңіз», - деп өтініш етті. Шайқы Қожа барлық дін мәселесін тәржіма етіп, бір кітап етіп, оны «Мұғинул-мүрид» деп атап, Арсары байға берді (Самойлович 2005: 891)».

Әбілғазының «Шәжәрә-е тәрекімә» мен «Шәжәрә-и турк» атты екі шығармасының түркі халықтары тарихында алар орны ерекше. Ондағы әрбір деректің маңызды екенін ескерсек, «Мұғинул-мүридтің» жазушы Шайқы Шәреф Қожа болып шығады. Алайда «Мұғинул-мүридте» «Бірнеше сөз айтқанның аты Ислам ол» деген жол да бар. Сондықтан да әдеби ескерткішті зертеушілер осы екі «белгісіз жазушының» төңірегінде біраз ізденген. Алайда бір тұжырымға келмегендігін соңғы жылдары шығарманың авторының атымен жазылып жүргенін айтсақ та жетіп жатыр. Мысалы, түрік ғалымы А.Караманоглы бұл әдеби жәдігердің авторын «Шайқы Шәреф Қожа» деп көрсетсе, Р.Топарлы «Ислам» деген атаумен жариялаған.

Осында ескерер бір нәрсе бар. Әбілғазының «Шәжәрә-и тәрекімә» деген шығармасының аталатын Шайқы Шәреф Қожаның «Мұғинул-мүридте» да аталатынын айтып өткен жөн. Жәдігердің 1393-1396-шы жолдарында:

Көңіл нәпсі-у рухтан нәтиже еур,

Ғалыб болса бірі ангар йүз ұрар,

Білің бұ баян Шейх Шәреф Хожаның,

«Мәбәзи сүлікте» бітіклік тұрар (Karamanlioğlu 2006: 53), -

Шайқы Шәрефтің «Мәбәзи сүлік» деп аталатын шығармасында рух пен нәпсінің баянымен жазылғандығы берілген. Бұдан Шайқы Шәреф «Мұғинул-мүридтің» авторы емес, қайта жәдігерді жазушының оның «Мәбәзи сүлік» еңбегіне сілтеме жасап отырғанын көреміз. Онда Әбілғазыдағы деректің шындыққа қаншалықты жанасатындығына келер болсақ, оған жауап ретінде мынаны келтіруге болады.

«Мүриду-мүридпен» бір сарында, бір тақырыпта жазылған «Раунәкул-ислам» (Ислам шырағы) деген шығарма бар. Бұл жәдігерде де Исламның негізгі ұстындары мен шарият шарттары өлең сөзбен берілген. Бұл шығарма 1464 жылы дүниеге келген. Н.П.Остроумов бұл кітапты 1907 жылы Ташкент университетінде басып шығарады. Осы кітап туралы өз пікірін білдірген А.Самойлович «Раунәкул-ислам» авторы кім деген сұраққа жауап іздеген. Сонда Ашхабад уезінің Дурун өлкесінің бұрынғы мекенді болған Хожелі молда мынандай мәлімет келтіргенін жазады: «Қадым заманда Хиуада Шайқы деген бір уәли (әулие – Т.Қ.) болыпты. Хиуаның даласын мекендеген ақсақалдар құрметті Хожелі алдына келіп, мұсылманшылықты дұрыс ұғып-түсінулері үшін түркі тілінде бір кітап жазып бер деп өтініш жасапты. Құрметті Шайқы Шәрәф құрастырып, жазып, «Раунәкул-исламды» беріпті. Осы кітап етінде бай-малшылар Шәрәфқа отыз түйені ботасымен сыйлапты. Шайқы Шәрәф оның бұл кітабына бағаларға үлестіріп беріпті» (Самойлович 2005:889).

Егер бұл деректерге сүйенсек, XIV ғасырдың басында жазылған «Мұғинул-мүрид» пен XV ғасырдың соңғы жартысында дүниеге келген «Раунәкул-исламның» авторы бір болып шығады. Алайда XVI ғасырдың басында Қазан университетінде басылған «Раунәкул-исламда» «Ей, Уафай, білгеніңді көздеме, білгеніңді білемін деп сөйлеме» деп, шығарма авторының Уафай екені жазылған (Китәбун 1883: 42).

Осыларды ескере келіп, «Мұғинул-мүрид» шығармасының авторына түйін жасайтын болсақ, онда бұл шығарма сөз айтқанның аты Ислам ол» деген пікірге тоқтаған орынды секілді.

Ал еңбектің аты – «Мұғинул-мүрид» екені шығармада мына өлең жолдарымен берілген:

Бұл әбийәтлар аты – «Мұғинул-мүрид»,

Есіт, біл, амал қыл, бұ тауыпқ Мәжид (Karamanlioğlu 2006: 61).

«Мұғинул-мүридтің» қашан жазылғандығы туралы мәселеге келсек, бұл жәдегерде ашып

берілген:

Изи берді тауфық бұ бірқач кәләм,

Оруч айы ічре мі болды тамам,

Тәрих жеті жүз он үш еді жылы,

Сәләмүн 'әлейкүм, 'әлейкүм сәләм (Karamanlioğlu 2006: 61).

Осы төрттағанның екінші һәм үшінші жолдарында шығарманың һижри жыл санағы бойынша 713-жылғы Ораза яғни Рамазан айында жазылғаны берілген. Бұл біздің жыл қайыруымыз бойынша 1313-ші жылға сәйкес келеді. Сондай-ақ осы Харезмдік ескерткіштер қатарынан табылатын Рабғұзидың «Қасасул-әнбиясы» да 1309-1310 жж. жазылғанын ескерсек, XIV ғасырдың алғашқы ширегінде ислами шығармаларға деген сұраныстың жоғары болғандығымен байланыстыруға негіз бар.

Шығарма бастан-аяқ төрттаған өлең формасымен жазылған. Әр төрттағанның бірінші, екінші һәм үшінші жолдары өзара ұйқасады. Ал үшінші жол бос қалады (яғни, ааба). Жәдігердің ұйқасы аруз өлеңіне құрылған. Шығарма авторы Исламның рүкіндері мен шарияттың негізгі шарттарын өлең сөзбен жеткізуге тырысқандықтан да, оны қарапайым ұйқаспен беруге тырысқан. Сол уақыттарда түркі әдебиетінде кеңінен қолданылып жүрген аруздың мұтақариб түрін қолданған. Ғылымда Фердауси «Шаһнамасының» ұйқасы ретінде танылған мұтақариб үлгісімен Ж.Баласағұн («Құтты білігі») мен А.Жүйнеки де («Ғибәтул-хакаиқ») қалам тербеген болатын. «Мұғинул-мүрид» та «фә'улун фә'улун фә'улун фә'ул» (v-- v-- v-- v~) яғни «мұтақариб мусәммәни мәксур» ұйқасының негізінде дүниеге келген.

Шығарма 407 төрттағаннан тұрады, яғни 1628 жол. Негізгі төрт бөліктің аясында қарастыруға болады. Алғашқы бөлімде Алла мен елшісіне мадақ айтылған (1-48 жолға дейін), екінші жартысында шарият шарттары сөз болса (49-1064 жолға дейін), үшінші жартысында сопылықтың сырлы әлемі өлең сөзбен өрнектелген (1065-1508 жолға дейін), соңғы жағында Аллаға шүкіршілік етіліп, кітаптың жазылу тарихы мен себебі ашып айтылған (1509-1628 жолға дейін).

«Мүридке көмекші» шығармасы негізінен шарият пен тарикат мәселелерін қамтиды. Бастан-аяқ бір ұйқаспен жазылып шыққан бұл жыр жолдарында Исламның негізгі ұстындары иман, намаз, ораза, зекет мәселелері кеңінен қамтылған, сонымен бірге әрбір мұсылман пенде үшін маңызды болып табылатын аң аулау, сауда-саттық, сыйлық беру, ұйықтау және әдеп мәселелері де жеке-жеке талданған. Шығарманың екінші бөлімі бүтіндей сопылыққа арналып, онда тарикат пен хакикат мәселелері, кемелдікке жету жолындағы жүрек пен нәпсінің орны, сондай-ақ тарикатта жүру әдебі де көтерілген. Шығарманың аты айтып тұрғандай-ақ, бұл жәдігерді әрбір жеке тұлғаның әдеп кітабы десек те болады. Осы ордайда казак әдебиетін тарихын «Діндар дәуір» және «Ділмар дәуір» деп екі үлкен кезеңге бөлген А.Байтұрсынұлының: «Қазақтың өлеңді сөзді сүйетін мінезін біліп, дінді халыққа молдалар өлеңмен үйреткен. Дін шарттарын, шарият бұйрықтарын өлеңді хикая, өлеңді әңгіме түрінде айтып, халықтың құлағына сіңіріп, көңілдеріне қондырған» (Байтұрсынұлы 2003: 316), - деп жазғанындай, бұл шығармада дін рүкіндері мен шарият шарттары, кемелдікке жету жолдары мен нәпсіні тәрбиелеу үкімдері жыр маржанындай тізіліп, рет-ретімен берілген. Исламды жырға қосу ХҮІІІ-ХІХ ғасырларда өмір сүрген казак ақындарында жиі кездесетіндігі белгілі. «Китәби ақындар» аталып жүрген бір топ

шайырларымыздың туындыларын айтпағанның өзінде, А.Құнанбаев, Ш.Құдайбердіұлы, Ы.Алтынсарин секілді арыстарымыздың Ислам рүкіндері мен шаригат шарттары туралы арнайы еңбектер жазғанын айтсақ та жетіп жатыр. Бұл да болса «Раунәкул-исламда» көтерілген Ислам хәм иман мәселелерінің өміршендігін көрсетсе керек. Осы жағын ескере келгенде түркі ислами әдебиетінің арғы арналарынан саналатын бұл жәдегерді зерттеп-зерделеу қазақ әдебиеттануындағы өзекті мәселенің бірі болып шығары анық.

ӘДЕБИЕТТЕР

- Байтұрсынұлы, Ахмет (2003). *Шығармалары*. I том. Алматы: Алаш.
 Esman, J (2003). *Harezmi, Kırçak ve Çağatay türkçesi üzerine araştırmalar*. Ankara.
 Karamanhoğlu, Ali Fehmi (2006). *Şeyh Şeref Hâce. Mu'inü'l-mürid*. İstanbul: Beşir kitabevi.
 Китәбун мустәтаб рәунәкул исләм (1883). Қазан: Университет баспаханасы.
 Миннегулов, Хатип (1999). *Деньяда сүземез бар...* Қазан: Татарстан китап нәшрияты.
 Наджип, Эмир (2004). *Культура и тюркоязычная литература мамлюкского Египта XIV века*. Туркестан: Туран.
 Наджип, Эмир (2007). *Регионы и этапы формирования тюркских письменных языков и литератур*. Туркестан: Туран.
 Самойлович, Александр (2005). *Тюркские языкознание*. Филология. Руника. Москва: Вост.лит.
 Турсунов, У. Уринбоев Б. Алиев А (1995). *Узбек адабий тили тарихи*. Тошкент: Укитувчи.

Досбол ИСЛАМ

Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
 Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
 Түркістан, ҚАЗАҚСТАН

ОЙДЫ БЕЙНЕЛЕУДЕГІ КӨРКЕМДІК ТҰТАСТЫҚ

Резюме: В этой статье рассматривается проблемы художественных методов выражения мыслей в казахских стихотворениях во взаимосвязии поэзии тюркских народов.

This article deals literary methods of expressing thoughts in Kazakh poetry in connection with Turk poetry.
 Bu makaleda kazak şiirlerindeki düşüncüyü açıklamanın edebi yöntemleri ve türk halklarının şiiriyle olan bağları ele edilir.

Кіріспе. Түрік халықтары поэзиясының тарихында ойды бейнелеудің ортақ, дәстүрлі көркемдік арналары бар. Осы бір көркемдік тұтастыққа негіз болған дәстүрлі желілер түріктік дүниетанымның туындаған. Шығыс мифологиясынан тамырланған бүгінгі мифопоэтикалық мәтіндегі ой бейнелілігі де түріктік дүниетанымды жаңа қырынан танытады. Ойды бейнелеудің өзі қазақ өлеңінде де белгілі түр өлшемдерін орнықтырды. Ойды бейнелеу амалдарынан негізгі түр өлшемдері дамытылып, жаңа өрнектеліп те келеді. Тіпті, байырғы өлең түрімен-ақ қазақ акындары метафоралық ой жүйесінің көркемдік мүмкіндіктерін көрсетуде. Ойды бейнелеудегі өлең мәтінінің көркемдік тұтастығын толықтырушы сипаттардың әрбірі маңызды. Қазақ өлеңтану ілімінде «ойды бейнелеу» мәселесі А.Байтұрсын, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов, З.Ахметов М.Базарбаев, Қ.Өмірәлиев т.б. ғалымдар еңбектерінде бастау алып, Қ.-М.Жүсіп, С.Негімов, Қ.Алпысбаев, Қ.Ергөбек, Б.Кәрібозұлы, А.Шапаев, Т.Шапай зерттеулерінде көркемдік тұрғысында түсіндіріліп келеді. Бұл мақалада, қазіргі өлеңдеріндегі ойды бейнелеуде мазмұн мен пішін үйлесімі тудырған көркемдік тұтастық атрибуттар талданады. Көркемдік тұтастық «ядросы» ретінде өлеңдегі тармақаралық, шумақаралық сабақтастық қыр-сырын танытуға тырыстық. Ой бейнелілігінің идеялық, эмоциялық әсерін арттырып, ұлттық дүниетанымдық құндылықтарды сипаттаудағы мазмұнның «тірек нүктесі» боларлық сөз, сөз тіркестерінің маңыздылығын байыптадық.

Кілт сөздер: ойды бейнелеу, көркемдік тұтастық, поэтикалық мәтін, ой ұйқасы, ой екпіні, дыбыс ырғағы, тірек нүктесі.

Сөз ой тудырады. Ой ойды қозғайды. Өлең ойдан туындаса өрлі келеді. Ойсыз өлең өлең дейтініміз содан. Кейде мына өлең сезімге құрылған екен деп, даралап көрсетіп жатуымыз да біржақтылау. Сезім де субъективті ойдың жемісі. Сезім сыршылдықты, сыршылдық ойлылықты өрнектейді.